

QARAQALPAQLARDA DIYXANSHILIQ JÚRITIW KALENDARI

Qaniyazov Dauitbay Muratbay ulı

*Qaraqalpaq mámleketlik universiteti, Arxeologiya kafedrası
Etnografiya, etnologiya hám antropologiya qániygeligi magistrantı*

Annotaciya. Qaraqalpaqlardıń tumısında diyqanshılıq xojalıqtıń en` baslı orunlarınıń birin iyelegen. Xalqımızdıń arasında: «Diyqanshılıq biri bes, sharwashılıq oǵan es»- degen so`z bar. Xalqımız a`zelden dárya jaǵaların iyelep diyqanshılıq islep ku`n keshirgen. Ata-babalarımız óz jerlerinde kóplegen dánli eginler ekken. Olardan eń kóp tarqalǵan biyday, arpa, salı, ju`weri, tarı esaplangan. Qaraqalpaqlar diyqanshılıq jumısların juritiwde olar ushin qay waqıtta dándi jerge taslaw kerek ekenligin biliw ahmiyetli bolǵan sonıń ushında quyash, ay sıyaqlı kalendarlardan paydalanǵan.

Tayanış sózler: Qaraqalpaqlar, quyash, ay, kalendar, diyqanshılıq, máwsimler, dárekler, anıqlaǵan.

Oraylıq Aziyanıń basqa xalıqları menen birgelikte XIX ásirdeń hám XX ásirdeń baslarında qaraqalpaqlarda da bir neshe kalendarlıq sisteması bar: Kishi hám orta shıǵıstaǵı ellerde keń tarqalǵan islam menen birge arablar tárepinen júrgizilgen ay musılman kalendarı menen birgelikte yaǵnıy múnajjim belgileri menen atalǵan kún kalendarında bar edi, onnan tısqari haywanat ciklina tiykarlangan 12 jıllıq túrk mongol kalendarı da keń qollanǵan [1,185.].

Biziń ata – babalarımız jerdegi tirishilikti Kún, Ay, Juldızlar menen baylanıstırǵan. Quyashtı quday dep qabıl etken. Bul boyınsha b.e.sh. V ásirde grek tariyxshısı Geradot óz miynetinde massagetlerdiń Kúńge sıymatuǵınlıǵı tuwralı jazıp qaldırǵan. Bul arxeologiyalıq estelikler negizinde de óz tastıyǵım tapqan. Máselen Qoyqırılǵan qala (b.e.sh.IV-I á), Shirik Rabad (b.e.sh. IV-II á), Chilpıq (b.e.sh. I á) estelikleri dóńgelek tárizde yaǵnıy Quyash kórinisin sáwlelendiredi. Orta ásirlerde xalıqlıq kalendar rawajlanıp bardı. Ásirese bul taraw ilimine ózleriniń salmaqlı úlesin qosqan Oraylıq Aziya alımlarınan Axmad al-Farǵaniy (797-865), Abu-Rayxan Beruniy (973-1048), Omar Hayyam (1048-1131) Mirza Ulıǵbeklerdi (1394 -1449) hám taǵı basqada oyshıllardıń miynetleri oǵada áhmiyetli.

Bul tarawda XX ásirdeń 30-40 jıllarınan baslap ilimiy izertlewler turaqlı boldı. Ya.Ǵulamov, S.P.Tolstov, B.V. Andrianovlar, S. Kamalov, Q. Sarıbaev, h.t.b. dıń ilimiy izertlewlerinen alamız. Qaraqalpaqstanda etnogroflardan T.A.Jdanko, U.Shalekenov, A.Ótemisov, miynetlerinde qaraqalpaqlardıń xojalıq mádeniyatı, jer iyeligi hám salıq dúzimi hár tárepleme izertlendi. Qaraqalpaqlardıń diyxanshılıq mádeniyatına baylanıslı dárekler, ilimpazlar tárepinen keń kólemdegi kitaplar jaratıldı.

Qaraqalpaqlarda Orta Aziyanıń basqa xalıqlar sıyaqlı jıldı kúnniń teńlesiwinen baslaǵan. Bul Nawrız benen baylanıslı. Máselen xalıq arasında 21- mart Nawrız jańa jıldıń baslanıwı, 21- aprel Nóser jawın baslanadı, 6- may jaz baslanadı, 6- iyun, jerge tuqım taslanadı, 21-iyun jazdıń teńlesiwı. 7-iyulden-8 avgustke shekem jazdın eń ıssı kúnleri, 8- sentyabrden egin teginlerdi jıynaw yaǵnıy eginlerdi orıp baslaydı, 8-oktyabrden suwıq baslanadı al qıs ayınıń baslanıwın noyabr ayınıń ekinshi yarımınan baslanadı dep júritilgen [2,142-143].

Babamız Beruniydiń aytıwınsha «Jamshidtiń elge qaytıwı menen usı kúndi xalıq “Ruz-i-naw” jańa kún dep ataptı. ıdıslarǵa arpa egipti, usı bizge abadanlıq ákeledi dep túsinikti sol dáwirde baslap ıdıslarǵa jetti daqıl túrin jetti qatarǵa egiw dástúr bolıp qalıptı. Bul daqıllardıń kógeriwine qarap ol jılı diyxansılıq ónimi bolıwın, yamasa bolmawın shamalaptı [3,153].

Quyash arqalı hawa rayınıń qanday bolatuǵınlıǵın boljaǵan. Quyashtıń kúndizgi háreketleniwı hám onıń dawamlılıǵın, ózgeriwın, máwsimler almasıwın ay hám juldızlardıń túngi jaylasıwı belgilep beredi.

Qaraqalpaqlarda óz gezeginde xalıq meteorologları da bar bolǵan-hawa rayın aldınan ayta biliw esapshı dep atalǵan. Quyashtıń háreketine qarap-jerlerge shaqa tıǵıp hám olardıń sayasınıń tiykarında qashan egis hám qırman waqtın anıqlap hám kúnniń uzaqlıǵın da anıqlaǵan.

Quyash bir jıl dawamında on eki juldız burjlardı aylanıp shıǵıwına tiykarlanǵan halda diyxanlarımız arasında keń ámelde júritilgen «shamsiy kalendarı» qalıplesken. Shamsiy (Shamsiya) sózi arabsha shams — Quyash sózinen alınǵan. Shamsiy jıl esabı Quyash kalendarı dep te júritiledi. Hijriy shamsiy jıl dawamlılıǵı Jerdiń Quyash átirapında bir márte aylanıp shıǵıwına ketken waqt penen esaplanıp, bul 363 kún 5 saat 48 minut 46 sekundqa teń [4.].

Qaraqalpaqlar kalendar júritiwde Aydı kóbirek paydalanǵan. Máselen jańa aydıń tuwılǵan waqtı, aydıń tolısıwı, aydıń ekinshi yarımı gónergen ay menen de baylanıstırılǵan. Jańa ay úshinshi kúni oraq tárizli kórinedi. Jańa Aydıń kórinisine qarap hawa rayınıń qanday bolatuǵınlıǵın boljaǵan. Máselen jańa Ay shalqaq kóriniste bolsa demek salqın hám qolaysızlaw keledi dep túsiniwge. Eger tik turǵan kóriniste bolsa onda jıllı hám sátti ay dep túsiniwge. Sonlıqtan qaraqalpaqlarda Aysultan, Aybiyke, Aynura, Aybolsın, Aysanem, Aydawlet, Ayqulash, Aysımbat h.t.basqada Ay menen baylanıslı adam ismleri kóplep ushırasadı.

Diyqansılıq qaraqalpaqlar xojalıǵınıń tiykarǵı tarmaǵı sıpatında rawajlandı. «Qaraqalpaqlarda erte dáwirlerden baslap diyxansılıqtıń úsh túri menen shuǵıllanǵan: máwsimli –dárya kól jaǵaları hám qayır jerler, úziliksiz suwǵarıp egiletuǵın egis maydanları. Dáslepki eki túri bul deltaniń, kanallar, ózek hám japlardaǵı suwdıń waqtı menen tasıp, suw basıwı menen baylanıslı bolsa, al úshinshi túri bul quramalı suwǵarıw

sisteması, jaña kanallar, salmalar qazıp úziliksiz diyxanshılıq penen baylanıslı»[5,319-320].

X.Vamberi «Ámiwdárya tasıǵan waqıtta barlıq oypatlıqtı suw basqan. Suw qayıwdan-aq qaraqalpaqlar az ǵana hóllengen jerdi islewge kirisedi. Olar bul jerlerge qawın, tarı hám arpa ekken.

Jıl bir neshe belgili waqıtlarǵa bólingen. Belgili waqıtlar ishinde anaw ya mınaw diyxanshılıq jumısın júrgiziwge boladı. Ol óz gezeginde xalıq naqılında tómendegishe belgili: Sáwir ayında (20-aprel-20-may aralıǵı) jıllı samal esip jerdi tez tapqa keltiredi. «Jawzada jawday egis» Jawza 21-maydan 21-iyun ayları aralıǵına tuwra keledi. [6,319-320].

Diyxanlar jawzanı «júzdiń ústi» dep ataydı. Bul may ayınıń aqırlarınan baslanatuǵın «júz esabı» menen baylanıslı. «Júz esabın» diyxanlar «Úsh aylıq-mol baylıq» degen maqaldı aytadı. Diyxanlardın dástúriy esap - kitabına kóre, «júz esabı» «miyzan ayı kiriwine júz kún qaldı» degen máninide ańlatadı. «Júz esabı» diyxanshılıqta qolay hawa rayınıń saqlanıp turatuǵın máwsimi esaplanadı.

Qaraqalpaqlardıń social-ekonomikalık hám jámiyetlik turmısı boyınsha izertlewler alıp barǵan T.A.Jdanko bul xalıqtıń xojalıq júritiw dástúrlerine óz pikirlerin bildiredi. «Tábiiy-geografiyalıq sharayatlardıń ózgerip turıwı, diyqanshılıqtıń bir tegiste bolmaǵanlıǵı sebepli kóbinese olar sharwashılıq hám balıqshılıq penen shuǵıllanǵan.... Kóbinese xojalıq funkciyaları awıl jámááti ortasında, hátteki, ayırım aǵzaları arasında bóliner edi» [7.].

Paydalangan ádebiyatlar

1. Этнография каракалпаков XIX начало XX века. Tashkent. 1980.
2. Вахадірова S. Qaraqalpaq qanday xalıq. Tashkent «Nawrız» baspası 2017.
3. Беруниy Abu Раухон “Памятники минувших поколений” Избранные произведения том – I. Tashkent.1957.
4. Qayumov K. Kalendar-taqvim-yil oy kun. «Yoshlik» jurnali, 1991 yil, 5-son//Ziyouz.uz
5. Shalekenov M.U. “Взаимоотношения народов Приаралья в XVIII-XIX вв.” Almatı,1995.
6. Kamalov S.K. “Каракалпаки в XVIII-XIX веках.” Tashkent, 1968, 97-bet
7. Jdanko T.A. “Патриалхально-феодальные отношения у полуседлого населения Средней Азии.” Материалы первой Всесоюзной конференции востоковедов в.г. Tashkent 4-11 iyuny 1957 y. Tashkent, 1958.